

I. FEJEZET.

A liturgia-kérdés

József felfogása a dogmák és a liturgia ügyében. – A reformátusok kereszteleési szokásait érinthetetleneknek nyilvánítja. – Visszautasítja a kényszerkeresztelés tervét. – Az evangélikus énekeskönyveket is érvényben hagyja. – Kísérlet az osztrák és magyar evangélikusok liturgiájának egységesítésére. – Csernánuszky szuperintendens a hazai evangélikusok szokásairól. – A pozsonyi kerület tanácskozásai, munkálata. – A régi, korszerűtlen szokások megszüntetése, a liturgia egyszerűsítése a felvilágosodás szellemében. – Az evangélikusok szerint csak zsinat határozhat. – A kormánykörök felfogása. – Az egységes liturgia ügye elalszik. – Plachy agendás könyve, a pozsonyi egyház intézkedései.

A helyzet, amelybe a magyar protestantizmus néhány évvel a türelmi rendelet kiadása után eljutott, a Mária Terézia-kori állapottal összehasonlítva, rendkívül kedvezőnek mondható. Nemcsak azért, mert József rendszere megszüntette a korlátozásokat. Az uralkodónak az a felfogása is nagy előnyt jelentett, hogy a protestáns egyházak belső ügyeibe nem kell az államhatalomnak beleavatkoznia, hanem azok irányítását az érdekeltekre lehet bízni. A protestantizmus szabad szervezkedésére, igazgatási rendjének módosítására, a megváltozott idők-höz illő átalakítására adódott ezzel lehetőség. Ha előre is jelezzük, hogy a kitűnő alkalmat sem az egyházi, sem a világi vezetők nem használták ki oly mértékben, mint az bizonyára kívánatos lett volna, mindjárt meg kell említenünk a mentő körülményeket is. Vitathatatlan ugyanis, hogy az új egyházközösségek megalakulása, templomok felépítése, lelkészeknek és tanítóknak munkakörhöz juttatása, a leányegyházakkal a kapcsolatoknak szorosabbá fűzése minden másnál fontosabb feladatnak kellett, hogy legyen. Megoldása azonban oly nagy

teherpróba volt, annyira igénybe vette az egyházi szervezetet, oly sok energiát kötött le, hogy a nyugodtabb időkhöz illő belső reformok kidolgozására, tervszerű megvalósítására már nehezen kerülhetett sor. Amikorra pedig felépültek az új templomok s így – József uralmának második felében – a halasztást nem tűrő kérdések száma megcsappant, a protestánsok vezetői, mivel sorra helyet nyertek az állami bürokráciában, idejüket meg erejüket többé nem szentelheték oly nagy mértékben egyházuknak, mint korábban. Bár egyiküknek az érdeklődése sem lankadt el és továbbra is figyelemmel kísérték annak sorsát, egyre nehezebbükre eshetett rászálni magukat a teljes átépítésre.

Ha az egyik fél, az uralkodó felfogását a tartózkodás, a másikét a kialakult állapottal való megelégedés jellemezte, azt kellene várnunk, hogy néma nyugalom uralkodott a protestantizmus belső életében, következésképpen arról semmi feljegyezni való sincs. Mint az alább következőkből kiderül, csak a felszín volt mozdulatlan, s ha új képződmények nem is emelkedtek ki, a mélytengeri áramlatok módjára érvényesülő törekvések éppen nem hiányoztak. Mert ha arra nem is volt ideje a protestantizmusnak, hogy a maga eltökéléséből átfogó reformokat valósítson meg, minden külső kezdeményezésre nagy visszahatással válaszolt. Ez a túláradó, még irányt nem talált energia magyarázza meg, hogy nem is Józsefnek, de a hatóságoknak egy-egy kérdésére, amelyet rövid felvilágosítással el lehetett volna intézni, a válaszok hosszas tárgyalások, eszmecserék után és tervekké kristályosodva készültek el, oly részletességgel, hogy azok mindennél hívebben tájékoztatják az utókort a protestantizmus felfogásáról. József rezerváltsága ellenére is ez a sajátságos, gyors reagálás teremtette meg azt a szoros kapcsolatot államhatalom és protestantizmus között, hogy kettejük viszonyának ismertetése során tárhatjuk fel a türelmi korszak belső mozgalmait.

A két fél közül előbb az uralkodónak az állásfoglalása felől óhajtván tájékozódni, az őt jellemző tartózkodás bizonyosságául nemcsak a beavatkozó parancsok hiányára hivatkozhatunk. Van Józsefnek egy olyan határozata, amelyet valamennyi tanácsadója ellenére hozott meg, vele bizonyos protestáns vallási szokások tiszteletben tartását rendelve el. Felfogása megrogzítására az alkalmat a református keresztelési szertartás ügye adta meg.

Mária Terézia korát behatóan és ismételten foglalkoztatta, hogy az érvényes keresztelésnek mik a feltételei. Ezért faggatták a vizitáló katolikus püspökök a prédikátorokat, tudnak-e keresztelni, parancsoltatták meg a hatóságokkal, hogy a gyermeket, ha életben maradásához kevés remény van, laikus

is azonnal részesítse az első szentségben s vonatták felelősségre a protestáns lelkészt, ha az efféle kényszerkeresztelést semmisnek tekintve, a szentséget újból kiszolgáltatta.¹ Mindez a katolikus egyház dogmáinak a protestáns életben való érvényesülését jelentette. A türelmi rendelet után, amely, mint korábban ismertettük,² csak azt hagyta meg, hogy a bábakeresztelés miatt a reformátusokat ne háborgassák s ne is büntessék, (9. §.) a problémát igen távoli ügy, a prágai érsek és a königgrätzi püspök nézeteltérése dobta felszínre. Vajjon figyelembe lehet-e venni a protestáns gyermekeknél egyházuk szokásait, vagy pedig a katolikus szertartások pontos megtartását tekintsék-e az érvényes keresztelés feltételének – ez volt a kérdés, amelyre az osztrák központi hatóságok úgy válaszoltak, hogy a püspöknek a protestánsokra kedvező álláspontját helyeselték. Mivel azonban a sziléziai ritus csak az evangélikusok életében szolgált útmutatásul, arra vonatkozólag, hogy a református gyermekek miként részesüljenek a keresztség szentségében, Hatzfeld a magyar kálvinisták megkérdezését javasolta.³

Ilyen előzmények után, de azokról mit sem tudva, kapott Józseftől parancsot a magyar kancellária (1782. júl. 4.), hogy szerezzen a hatóságok útján a református lelkészekről megbízható felvilágosítást, hogyan is történik náluk a keresztelés.⁴ A magyar püspökök beszámolóit arról tanúskodnak, hogy az egyházkerületek önálló fejlődésének eredménye gyanánt, eltérés volt a különböző országrészekben élő reformátusok szokásai között. Mert míg a két tiszai püspökségben és a Dunántúlon a prédikátorok a vízzel való meghintés közben így szóltak: N. N., ego te baptiso in nomine patris et filii et spiritus sancti, Erdélyben pedig némi változattal: Ego te N. N. baptiso stb., a dunamelléki kerületben a vizet az újszülöttre az „in nomine” stb. szavak kiejtése közben szórták rá, a dunántúli püspök meg hangoztatta, hogy az „ego te baptiso” kifejezés nem is lényeges. Sőt a primás azt a felvilágosítást adta, hogy vizitációs körútjain tett megfigyelései szerint egyes lelkészek „Baptisat te Christus”-t mondanak, mások meg ezt a formulát

¹ Erről az egész kérdéstről pontos áttekintést nyújt a reformátusok nagy munkálata, amelyet Debrecen, 1769. júl. 24.-i kelettel mint panasziratot nyújtottak át Mária Teréziának. (Ráday-ltár. 950. sz. – A beadvány előzményeire l. még ugyanezen levéltár 947. és 954 d. számú iratait. Az előbbi a jún. 11.-i tanácskozás határozata, a másik az evangélikusok felfogásáról tájékoztató.)

² V. ö. 197., 241., 359. l.

³ StR. 2111/1782.

⁴ Die Kanzley hat eine verlässliche, durch Unterschrift reformirter Geistlicher bestätigte Auskunft, wie es mit dem ritu bey der Taufe der Reformirten in Hungarn gehalten werde, durch Behörde erheben zu lassen und Mir vorzulegen. (M. kanc. 4028/1782.)

használják: „Promitto tibi salutem in nomine patris et filii et spiritus sancti”.

A kancelláriának az volt a felfogása, hogy ennek a fontos szentségnek a kiszolgáltatásánál egyöntetű eljárásra volna szükség, s a többség, a tiszántúliak szokásának általánossá tételét kívánta. Híven régi felfogásához, kérte annak engedélyezését is, hogy az újszülötteket, ha életbenmaradásukhoz nincs remény, azonnal meg lehessen keresztelni, főleg a protestánsok közt elszigetelten élő katolikusok, vagy vegyesházások gyermekeit, még pedig nem a protestánsok bizonytalan elvei, hanem a katolikusok határozott princípiumai szerint.⁵ Az államtanács – Martini, Reischach, Hatzfeld – a javaslatokat egyhangú helyesléssel fogadta, József azonban így adott kifejezést annak a meggyőződésének, hogy a protestáns dogmák érinthetetlenek: A reformátusok keresztelését eddig az egész egyház érvényesnek ismerte el. A további, teológiai szörszálhasogatással összekapcsolt tudakozódások csak új bajt és nehézségeket okoznának, fel kell tehát velük hagyni, következésképpen – külön rendelkezés nélkül – maradjon minden a régiben.⁶

Ezt az utasítást a kancellárián Okolicsányi úgy értelmezte, hogy vele az uralkodó csak a régi református keresztelési szokások továbbélését biztosítja, de nem változtatja meg a hatóságoknak a kényszerkeresztelés felől vallott felfogását és az ugyancsak régi gyakorlatot.⁷ Így érthető, hogy a kényszerkeresztelések tovább folytak, a református prédikátorok meg egyre tiltakoztak azok ellen. Egyiküknek, a mocsai (Komárom-megye) prédikátornak az ellenkezését 1785-ben Okolicsányi arra próbálta felhasználni, hogy a kérdést három év

⁵ Praesertim autem peculiaris sibi hoc in merito occurrit consideratio circa infantes ex parentibus pure quidem catholicis, sed inter meros acatholicos degentibus et nec parochi, nec obstetrice catholica provisus atque ab his ad plura milliaria dissitis. Non minus, quoad infantes ex matrimoniis mixtae religionis prognerandis, quorum intuitu ne dubia aut saltem apud ipsos etiam acatholicos minime certa, evidenter autem minus tuta acatholicorum principia prae certis ac tutissimis catholicorum principiis stabiliantur, summe fatam M.-em V. S. humillimis et ennixissimis precibus exorat.” (M. kanc. 5967/1783.)

⁶ Az államtanács rezolúció- és leirattervezete áthúzva, margón kabineti kézzel, Lemberg, 1783. jún. 25.: Hucusque baptismus reformatorum a tota ecclesia pro valido agnotus fuit. Omnis ulterior et cum subtilitatibus theologicis mixta indigatio nihil aliud, quam novum malum et difficultates certius generabit; ab hac ergo praescindatur et tota res in statu quo tranquilla et sine ulla ulteriori instructione vel mandato in usu suo remaneat. (StR. 2069/1783.)

⁷ A helytartótanácsához szóló leiratban nincs ugyanis szó a bábakeresztelésről, hanem egyszerűen csak a kérdés változatlanul maradásáról: „Cum autem Nos omne hoc obiectum in statu quo tranquillo et sine ulla ulteriori expedienda instructione relinquendum velimus, id ipsum Fidelitatibus Vestris pro requisita sui directione clementer rescribendum duximus.” (M. kanc. 5967/1783.)

előtti javaslatának megfelelően rendezze. Hogy célt érjen, hajlandó volt engedményekre is. Lemondott tehát a református gyermekek kényszerkereszteléséről s kész volt a szülők elhatározására bízni, hogy a szentségben részesíteni akarják-e élet és halál között lebegő újszülöttjeiket, kérte azonban az uralkodót, hogy a vegyesházások esetében a következő szabályok szerinti eljáráshoz adja beleegyezését: Ha az apa katolikus, mivel a türelmi rendelet értelmében valamennyi gyermeke az ő vallását követi, a keresztelést a bábák a katolikus egyház elveinek megfelelően elvégezhetik; ha az anya katolikus, bár csak leányai lehetnek az ő egyházának tagjaivá, mégis lelkiismeretének megnyugtatóra és az uralkodó vallás jelentőségének hangsúlyozására mindkét nemű gyermekeit, katolikus szokás szerint kell megkeresztelni, anélkül azonban, hogy ez a körülmény befolyásolhatná a fiúk nevelését.⁸ Bár az államtanács ismét egyhangúan ajánlotta a javaslatok elfogadását, József hajthatatlan maradt s visszautasította azokat. Megtiltotta tehát – ragaszkodva korábbi felfogásához, – hogy a türelmi rendeletről bárki is eltérjen és a bábák általi keresztelést a szülők engedélyétől tette függővé.⁹

Az evangélikusok feje fölé komolyabb viharfelhők gyülekeztek. Nekik éveken keresztül az volt a meggyőződésük, hogy régi, vidékenként különböző szokásaik nem találnak Józsefben védelmezőre. Az uralkodó nevében oly felszólítások érkeztek ugyanis hozzájuk, melyek liturgiájuk egységesítését, sőt az örökös tartományokban divóval azonossá tételét kívánták. A császárnak ez az eljárása, a reformátusokkal szemben tanúsított megértésével összehasonlítva, következetlennek és érthetetlennek

⁸ „... den Kindern, deren Vater sich zu dem katholischen Glauben bekennet, nachdeme diese beederley Geschlechts vermög den 7. Absatz des Toleranzdekrets dem Glauben ihres Vaters nachzufolgen haben und sie gleichfalls unter dem Schutz der Römisch-katholischen Kirche stehen, auch die Nottaufe nach den katholischen Grundsätzen durch die Hebame erteilet werden könne; wenn aber die Mutter katholisch wäre, so dürfte auch in diesem Fall zur Gewissensberuhigung der Mutter und besonderen Vorzug der herrschenden und dem Landesfürsten eigenen Religion nach dem diesseitigen Ermessen die Nottaufe nicht allein denen Kindern ihres eigenen, sondern auch jenen des nemlichen Geschlechts erteilet werden, doch ohne dass hieraus die Folge entstehen könne, das Kind männlichen Geschlechts in der Glaubensbekenntniss des Vaters zu hindern.” (M. kanc. 2044/1785.)

⁹ Az áthúzott rezolúció-tervezet (Ich begnehmige das Einrathen der Kanzlei) után, kabineti kézzel: Hierinn kann von dem Inhalte des Toleranzrescripts keineswegs abgegangen und daher auch die Nottaufe der Hebammen nur in so weit als die Eltern [áthúzva: oder derjenige Teil derselben, deren Religion die Kinder nach Verschiedenheit des Geschlechts zu folgen haben, hiezu einwilligan] *es gestatten*, zugelassen werden. (Az aláhúzott két szó József sk. betoldása. – StR. 614/1785.)

lennek látszik. Éppen ezért bővebb felvilágosítást igényel, hogy mennyi része is volt neki az intézkedésekben.

Nagyon távoli gyökérszálakból sarjadtak azok ki s oly előzmények után, amelyekből megismerhetjük József személyes meggyőződését. Rautenstrauchnak, a jozefinista szellemű katolikus egyházi reformok kidolgozásában buzgón és meggyőződéssel fáradozó braunauai apátnak¹⁰ az osztrák evangélikus énekeskönyvekről készített 1782-i beszámolójaig kell visszanyulnunk. Amidőn ebből megtudta az osztrák-cseh kancellária és az államtanács, hogy a könyvekben akadnak katolikus vallást sértő részek – Luther híres énekéről, az Erős várunk-ról azt hallották, hogy örökössé teheti a katolikusok és protestánsok közti szakadást – a régi szövegek meg sok helyen egészen értelmetlenek, helyeselték Rautenstrauch felfogását, hogy az elavult munkák új kiadását nem szabad engedélyezni. Arra vonatkozólag azonban, hogy miként segítsenek a helyzeten, már megoszlottak a vélemények.

Kressel úgy gondolta, hogy a lelkészeket, elsősorban a tescheni evangélikus konzisztóriumot utasítani kellene a stupiditást lehelő részek kihagyására. Martini igazat adott az apátnak, hogy a legmegfelelőbb volna az 1780-i poroszországi énekeskönyv, nem értett azonban egyet a kancelláriával, hogy egyszerűen fel kellene hatalmazni egy kiadót az alkalmasnak látszó munka kinyomatására. Aggályosnak, a türelmi rendszerre árnyékot borítónak találta ugyanis egy megcsonkított kiadás kibocsátását s ezért ő is néhány protestáns lelkész megkérdezését ajánlotta. Ezt a szálát fonta most tovább Gebler. Legyen az egész monarchiában egységes az evangélikusok énekeskönyve – hangzott javaslata – éljenek bár Magyarországon, Erdélyben, vagy az örökös tartományokban. A cél elérésére pedig – folytatta – szerezzék be a náluk használatos könyveket, vizsgáltsák őket meg Rautenstrauch-hal, kifogásait – nevének elhallgatásával – közöljék azután a tescheni, a pozsonyi, meg az erdélyi konzisztóriummal, felszólítva őket, hogy nyilatkozzanak, miként lehetne egységes énekeskönyvet szerkeszteni. A magyar protestantizmusnak mindig annyira következetesen pártját fogta Gebler, hogy ezt az indítványát sem sugalhatta ellenszenv vagy a vágy, az evangélikusok önállóságát megnyirbálni. Egyedül a racionalizmust jellemző egységesítő törekvés, meg a nyelvtisztaságra ügyelő írónak az elavult, értelmét vesztett dolgoktól való irtózása ösztönözhetette javaslatának megtevésére, amely pedig alkalmas volt elmosni a magyar jelleget. Azonnal észrevette ezt Hatzfeld, aki min-

¹⁰ Wurzbach i. m. 25. k. 67. skk. 1.

dent az állam szemszögéből vizsgálva értékelt s ezért helyeselte a tanácsot.

József protestáns vonatkozású ügyekben nagyon szívesen hallgatott Geblerre, Hatzfeld meg tekintély volt előtte s így már csak azért is hajolnia kellett volna szavukra, mert ritkán lehetett egyetértésük tanúja. E helyett áthúzta a rezolúció-tervezetet s elrendelte, hogy a reformátusok és evangélikusok változatlanul tartsák meg jelenleg használatban levő énekeskönyveiket.¹¹ Ez az elhatározása, amely tehát önállóan alakult ki, arról tanúskodik, hogy az evangélikusokkal szemben ugyanazt a felfogást vallotta, amelynek a református kereszteleési szertartások ügyében kifejezést adott.

Úgy látszott, hogy a kérdés ezzel elintéződött. A hadsereg protestáns tagjainak lelkigondozása, a katonai- istentiszteletek ügye azonban megint csak előtérbe tolt, még pedig hatványozott mértékben, mert most már a liturgia egészéről volt szó. Az egyik hadosztályparancsnok, báró Wurmser tábornok – igen helyesen – minden igényt kielégítő egyházi szertartási rendet óhajtott meghonosítani s mert Seiler Frigyes erlangen-i tanárnak legfrissebb munkája, az 1782-ben megjelent „Versuch einer christlich-evangelischen Liturgie” ilyennek látszott, ennek rendszeresítésére gondolt. Szerette volna azonban megállapíttatni, hogy vajjon mi az evangélikusok véleménye a könyvről s ezért a tescheni, meg a modori konzisztóriumnak át akarta azt bírálatra adni. Modoron ugyan nem volt konzisztórium, mert mindössze a pozsonyi kerület püspöke élt ott, mint lelkész, Bécsben azonban oly kevésbé ismerték a magyar egyházi szervezetet, azt annyira az osztrák-sziléziai példájára működőnek képzelték el, hogy ettől fogva a kis magyar városkát állandóan mint konzisztórium székelyet emlegették. József, mielőtt intézkedett volna, az ügyet az egyházi udvari bizottság elé utalta, amelynek elnöke, Kressel, viszont Rautenstrauchtól kért véleményt. Ez Seilernek, „a legorthodoxabb tanárnak”¹² a könyvét ügyesen szerkesztett, tiszta és világos műnek s a hadseregben annál könnyebben alkalmazhatónak nyilvánította, mivel itt még semmiféle liturgia nem él, következésképp a meggyökerezetésnek az ára nem valami régi liturgiának a kiküszöbölése lenne. Azonban nem érte be ennyivel. József iménti rendelkezése értelmében többé nem tanácsolhatta ugyan, hogy a Seiler-féle liturgiát, mint az

¹¹ Az áthúzott rezolúció-tervezet után kabineti kézzel, Laxenburg, 1782. jún. 15.: sind die Gesangbücher und Kirchenlieder der Reformirten und Evangelischen so wie sie der Zeit sind, auch noch *ferners* bezubehalten. (Az aláhúzott szó József sk. betoldása. – StR. 1899/1782.)

¹² V. ö. Hauck: Realencyklopädie. XVI. k. 454. l.

összes többit messze felülmúlót, tegye az uralkodó az egész monarchiában általánossá, kerülő úton azonban mégis ide akart eljutni. Tehát javaslata, amelyet Kressel is pártolt, így szólt: A modori és tescheni konzisztóriumnak hozzák tudomására, hogy az uralkodó Seiler liturgiáját rendszeresítette a hadseregben, s belátásukra bizza, vajjon nem akarják-e az egyöntetűség kedvéért ők is azt irányadónak tekinteni.¹³

Az államtanácsban Martininek és Reischachnak tetszett a gondolat, Hatzfeld azonban észrevette, hogy a braunai apát voltaképpen elgáncsolja Wurmser tervét, amikor a saját véleménye alapján már befejezett ténynek tekinti, hogy a protestáns katonai istentiszteletek Seiler könyve alapján szervezettek meg. Modor és Teschen megkérdezését s megjegyzéseik figyelembevételét kívánta tehát, a következő érveléssel is támogatva tanácsát: Ha az újoncok a hadseregben más egyházi szokásokat találnának, mint amilyenek közt otthon felnőttek, zavart ébresztő, hiedelmeik támadnának. Kaunitz, igazi diplomatához illő módon, mindegyik félnek igazat adva, összekapcsolta a két javaslatot. A két konzisztórium – írta előterjesztésében – mondjon a munkáról véleményt, s ha ez kedvező, nyerjenek biztató felszólítást, hogy maguk is fogadják el a Seiler-féle liturgiát. Az államkancellár nem gondolhatott arra, hogy magyar szokások eltemetését eredményezi tanácsa. Ő ugyanis csak az örököstartományi evangélikusokról beszélt, Seiler könyve pedig azért tetszett neki, mert hiányoztak belőle a katolikus vallás elleni-gyűlölködő kifejezések, s mert „a jelen idők szelleméhez” inkább illett, mint a régi munkák.¹⁴

¹³ StR. 4135/1782.

¹⁴ *Hatzfeld*: Ich glaube nicht, dass Ihre Mayestät gemeint sind, dass bey der Armée ein lutherischer Gottesdienst eingeführet werde, welcher von denen Vorstehern dieser Religion für religionswiedrig angesehen werde. Freyherrn Wurmser hat dieses wohl eingesehen und eben aus dieser Ursache wünschete, dass dieses Werk acatholischen Gottesgelehrten zur Beurtheilung vorgeleget werde. Ich muss annoch die Betrachtung beyfügen, dass ein acatholischer Recrout, welcher bey der Armée einen anderen Gottesdienst, als jenen finden würde, welcher er von Jugend auf gesehen hat, irre gemacht und demselben nicht mit jener Gemüthsruhe beywohnen würde, welche Ihre Mayestät ihren acatholischen Unterthanen angönnen. Ich glaube also, dass die beyden consistoria darob zu vernehmen wären. – *Kaunitz*: Ich bin mit dem voto des H. Grafen von Hatzfeld vollkommen verstanden, dass nach dem eigenen Antrag des General Wurmser diese Liturgie an die Consistorien zu Teschen und Modern zur Prüfung angegeben werde. Wird sie von solchen gutgeheissen, so glaube ich, dass dem vereinigten Einrathen des Freyh. v. Kressel und des Prälaten von Braunau um so mehr statt zu geben wäre, da in vielen Anbetracht allerdings gut und rätlich seyn würde, wenn unter den erbländischen Protestanten ein mehr gereinigter von allem Hass gegen die katholische Religion entfernte und überhaupt dem Geist der gegenwartigen Zeiten mehr angemessene Liturgie eingeführet werden könnte. U. o.)

Ha József Kaunitz javaslata értelmében döntött volna, nem került volna korábbi határozatával ellentétbe, éppen mert nem volt szó a magyar liturgia módosításáról. De még annyira sem ment, mint az államkancellár. Rezolúciója (1782. dec. 9) ugyanis mindössze annyit tartalmazott, hogy Seiler munkáját megbírálás végett át kell adni a tescheni és modori konzisztóriumnak.¹⁵ Csakhogy mire ez az utasítás a vallásügyi bizottság és az osztrák-cseh kancellária útján eljutott a magyar kancelláriára, már más formát öltött. Kressel hivatala, úgy látszik, feljogosítottnak érezte magát, hogy Rautenstrauch javaslataival kibővítve közölje a határozatot a magyar kormányzósággal s így a dunáninneni püspöknek azt is meg kellett fontolnia, hogy nem volna-e tanácsos meghonosítani kerületében az új liturgiát.¹⁶

Torkos Mihály püspök véleménye hűen fejezte ki a magyar evangélikusok meggyőződését, hogy egyrészt idegen minta kedvéért nem áldozhatják fel öröklött szokásaikat, másrészt pedig a liturgia kérdése fontosabb, semhogy egyetlen kerület eldönthetné. Elismerte tehát Seiler művének értékét, utalt azonban arra, hogy igen fontos részek hiányzanak belőle, mint pl. az avatásra, a gyermekágyas nők megáldására vonatkozó formula, azután az általános gyónásról szóló, amelyet vasárnap és ünnepnap a lelkész vagy az oltár előtt, vagy a szószéken szokott felolvasni, hogy a nép, utána mondva, elnyerje a feloldozást; a keresztre vonatkozólag megjegyezte, hogy ennek leírása elűt a Magyarországon szokásostól, a kérdések közül pedig, amelyeket a gyermek helyett a tanukhoz kellene intézni, egyesek aggályt ébresztöek. De ugyanakkor jelezte azt is, hogy a liturgia terén történő változtatásokhoz valamenyny gyülekezet beleegyezésére volna szükség s ezért csak zsinaton lehetne határozni.¹⁷

Minden támpontunk hiányzik annak eldöntéséhez, hogyan alakult a továbbiakban József felfogása. Az az államtanácsirat ugyanis, amely tájékoztatna a fejleményekről,

¹⁵ Diese Lithurgie ist nach dem von dem Wurmser selbst gemachten Antrage dem Consistorium zu Teschen und Modern zur Prüfung zuzustellen. (U. o.)

¹⁶ Az osztrák-cseh kancellária 1782. dec. 16.-i átirata, m. kanc. 140/1783.

¹⁷ Torkos 1783. jún. 17.-i jelentése a helytartótanácshoz: m. kanc. 7075/1783. Egyébként a jelentést nem maga Torkos, hanem Ribiny János, az egyik pozsonyi lelkész készítette. (V. ö. Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony-Pressburg. Zur dreihundertjährigen Jubelfeier der Gemeinde in deren Auftrage aus den Quellen dargestellt. Pozsony. 1906. II. k. 155. l.) – A kancellária aug. 2 (ref. Scultety) átiratban értesítette az osztrák-cseh kancelláriát, hogy Seiler könyvét a szuperintendens inkább az örökösartományokra, mint Magyarországra illőnek találta, mivel itt „nonnullae vigeant ceremoniae, quae in illis in usu haud sunt.” (M. kanc. 7075/1783.)

sajnos elveszettnek tekinthető. Csak annyi állapítható meg, hogy az osztrák-cseh kancellária az uralkodó elé terjesztette Torkos elutasító véleményét, valamint a tescheni konzisztórium jelentését,¹⁸ s mert nem tagadhatta, hogy a helyi hagyományok, az eltérő szokások miatt a Seiler-féle liturgia nem honosítható meg, elállott annak erőszakolásától. De mert a hadseregnek az érdeke szükségessé tette, hogy a protestáns katonák körében érvényesülő liturgia lehetőleg megegyezzen a Habsburg-birodalom területén dívó szokásokkal, kívánhatta, hogy a sziléziai és modori konzisztórium igyekezzék oly liturgiát kidolgozni, amely mindkettőjük igényeit kielégíti s így a hadseregben is alkalmazható. József elfogadta ezt a javaslatot, mert nem jelentett kényszerítést, de hozzátette – a stílusból ugyanis az ő közbelépésére lehet következtetni – hogy mindaddig, amíg ez a liturgia elkészül, a régi egyházi szokások érvényben maradnak. (1783. szept. 2.)¹⁹

Ez a határozat, mire az osztrák-cseh kancellária rendelteté fogalmazta, úgy hangzott, hogy az uralkodó valamennyi országában egyforma evangélikus liturgiát óhajt látni, amikor pedig Pozsonyba ért, parancsnak számított.²⁰ Az evangélikusok vezetői így a helyzet átgondolására kényszerültek. Mivel br. Zay Péter főfelügyelő a szuperintendenseket, továbbá egyes tudósokat is felszólított, hogy közöljék vele nézeteiket,²¹ nemcsak a röviden megfogalmazott végső formulát

¹⁸ Dr. Paulinyi Oszkár bécsi levéltári kormány megbízott úr volt szíves a 3039/1783. számú akta hiányzását megállapítani, továbbá az államtanácsi protocollumból kijegyezni a benne található sovány adatokat – ezek szerint az osztrák-cseh kancellária 1783. aug. 21.-i felterjesztése a Wurmser tábornoktól megküldött Seiler-féle liturgia ügyében készült – valamint a szept. 2.-i rezolúció szövegét.

¹⁹ József határozata: Ich beangenehme den schlüsslichen Antrag der Kanzlei, eine gemeinschaftliche Liturgie durch Einverständnis der Teschner und Moderner Consistorien einzuleiten, bis zu deren Zustandbringung die dermalen eingeführte Liturgie allenthalben beizubehalten ist.

²⁰ Az osztrák-cseh kancellária 1783. szept. 9.-én átiratban értesítette a magyar kancelláriát az uralkodó óhajáról, „dass in sammentlichen Erbstaaten eine gleichförmige evang. Luthere Liturgie beobachtet würde”; a kancellária (ref. Ürményi) a helytartótanácsnak szept. 19.-én a király nevében ily formában adta ki az utasítást: Nos tamen caeteroquin clementer cupere, ut in universis ditionibus nostris pariformis evangelico-lutherana liturgia observetur. (M. kanc. 8928/1783.)

²¹ A Pozsonyban 1783. nov. 21.-én tartott gyűlésen jelentette be Zay, hogy a szuperintendenseket fel fogja szólítani. (Ev. egyet. egyház ltára. I. b. 9.; 3.) Ezek azonban már előbb, az 1783. mára 14.-i pesti concursus határozatából is kaptak megbízást – Zay ezen a megbeszélésen nem vett részt –, hogy megszerezve maguknak Seiler könyvét, alapos megfontolás után számoljanak be róla. (U. o. I. a. 12.; 7.)

ismerjük, amelyben a magyar lutheranizmus összegezte fel-fogását József előtt, hanem a problémának szélesebbkörű vonatkozásait is.

A tényleges helyzetet kitűnően ábrázolja a bányai szuperintendensnek, Csernánuszky Jánosnak személyes megfigyelésekre támaszkodó leírása. Mint hangsúlyozza, a magyarországi evangélikus egyházak külső szertartási rendje mindennél kifogástalan, mert nincs benne semmi, ami az evangélium Tisztaságát elhomályosítaná, a „három nemzet” (magyar, tót és német) liturgiája pedig túlnyomórészt egymással is megegyezik, noha bizonyos részletekben vannak köztük különbségek. Nagyon fontos volt ez az észrevétel, mert önként következik belőle, hogy egyház és népiség szoros összekapcsolódásának megfelelőleg, külön egységnek kell tekinteni a három nép körében élő liturgiákat. Csernánuszky, mint maga is bevallotta, legjobban a tót gyülekezetek szokásait ismerte, s éppen ezért döntő tanúságtétele, hogy bennük teljes az egyformaság. Az érdemet Ambrózy szuperintendensnek tulajdonította, aki régi tót és cseh ágendákból, német munkákkal is összevetve őket, megszerkesztette szertartási könyvét, azt kinyomatta, s keresztülvitte, hogy valamennyi tót gyülekezet lelkésze elfogadja zsinórmértékül.²² Bár így a szokások megrögzítésének fontosságát eléggé kiemelte Csernánuszky, s hangsúlyozta, hogy a tót agenda oly teljes, hogy Németországban sem található hozzá fogható, hiányaira is mindjárt rámutatott. Arra, hogy Ambrózy – helyesebben Krmann – művében nem található bizonyos formulák, – vagyis nem teljes a könyv – máskor meg egyes esetekre vonatkozólag szükség nélkül többet tartalmaz, éppen a compilációs jellegből következően. A németeknek – ezt nagy csodálkozással említette a püspök – nem volt nyomtatott ágendájuk s ennél fogva szokásaik vidékenként eltértek egymástól. Mások éltek tehát Pozsonyban, mint a bányavárosokban, amelyek liturgiája a tóttal egyezett, a Szepességben pedig egymás közt is különböztek, mert pl. Lőcsén a lelkészt a prédikáció előtt sohasem látta az oltárnál, nem úgy, mint Késmárkon, ami már gyermekkorában meglepte. Sajnos, nagyon keveset tudott mondani Csernánuszky a magyar evangélikusok liturgiájáról. Osgyánon, ahol a „hazai

²² Ambrózy György (1694–1746.), a tiszai kerület szuperintendense tulajdonképpen Krmann Dániel alapvető munkáját fejezte be, amidőn 1734-ben az „Agenda ecclesiastica slavonica, to jest porádek práce cirkeveni”-t kinyomatta. (Szinyei i. m. I. k. 149. l. és VII. k. 323. l.) Jánossy L.: Az evangélikus liturgia megújodása történeti és elvi alapon, Bp. 1932. 164. l. nagy dicsérettel emeli ki, hogy a tiszta evangélikus liturgiát s vele „az ősi evangélikus egyházi kegyességet” mily hatásosan őrizte meg az említett Agenda segítségével a hazai evangélikus tótság.

nyelvet²³, t. i. a magyart elsajátította, úgy tapasztalta, hogy ott a liturgia a tóttal azonos, hasonló benyomást nyert Pozsonyban s ugyancsak egyezéstről számoltak be neki a gömői szokások ismerői.²³

²³ Jam ergo sic considero ipsam liturgiam seu ordinem externi cultus divini, is quidem in omnibus nostris ecclesiis trium inclytarum nationum bonus est, nilque, quod cultum internum turbaret vel ei officeret, continet, verbo nil puritati evangelii in illa adversatur, quamvis ad simplicitatem maiorem reduci in duabus imprimis nationibus illustribus Germanica et Slavica et has in quibusdam locis imitante Hungarica posset. Sed hic circumstantiarum et locorum, id quod non sine peculiari ratione cum tempore revelanda, dico, habenda est ratio. Est quoque a potiori uniformis ita, ut et omnium trium nationum ecclesiae maximam habeant in ordine externi cultus divini similitudinem et quaevis natio peculiarem in minutiis etiam uniformitatem. Nam quod 1. *inclytam nationum Slavicam* adinet (quam non propterea, quasi eam aliis praeferrem, primam nominino, sed quod in hac natione sit proprie nucleus, robur et numerus ecclesiarum evangelicarum in patria nostra), in hac plena et perfecta est uniformitas, quoad omnes ritus et ceremonias. Hanc felicem uniformitatem induxit summe reverendus vir beatus, de re evangelica meritissimus superintendens Ambrosius, dum Agenda Slavica Ecclesiastica edidisset, eaque typis exprimi curasset. Siquidem hic magnus vir hoc opus non ex suo cerebro fabricavit, sed undique agenda tam scripta Slavica, quam et Bohemica antiqua impressa conquisivit, cum Germanicis contulit, quae tam impressa, quam et scripta habere poterat, tam cum Saxonis, quam et Bohemicis et Slavicis in Hungaria existentibus collatione facta atque ubique fontibus, unde quid desumpserit, sincere indicatis, librum hunc liturgicum seu agenda edidit, quae statim per omnes verbi Dei ministros et ecclesias acceptata sunt atque sic in ecclesias Slavicis uniformitas introducta. De hoc libro liturgico haec est mea sincera sententia, a) quod sit ita completus et perfectus, ut ipsi paria agenda seu librum liturgicum in tota illustri Germania non invenerim, in omnibus partibus cultus divini externi, tam in communi et publico, quam in functionibus omnibus ministerialibus particularibus; b) quod tamen multi adhuc casus dentur, pro quibus formulae liturgicae desunt; c) quod saepe in eadem re formulae absque necessitate complures cumulentur. 2. *Inclytam nationem Germanicam*: Hic mirandum est, quod haec natio nullibi habeat impressa agenda, quibus publice utatur, in omnibus mihi cognitis ecclesiis, incipiendo Posonio Cassoviam usque. Ista inclyta natio, quod plane esse non deberet, intra se invicem differt in liturgia. Posoniensis ordo sacrorum notus est, montanae ecclesiae cum liturgia Slavica conveniunt, Scepusiaca inter se variant, nam Leutschoviae nunquam audivi vel vidi ministrum ante concionem ad aram servientem, Kesmarkini vero, dum illuc excurrissem, aliquoties. Iam puer hanc difformitatem tam vicinarum urbium mirabar. Sed in praecipuis tamen est uniformitas. Quae adduxi, concernunt tantum maxime cultum publicum dominicalem ad aram, qui utique variat, nam alicubi observatur, alicubi omittitur. Iam ad 3. *inclytam Hungaricam nationem* accedo. Quas novi ecclesias, quae vidi, dicam; Osgyanini patriam linguam didici, sed ibidem conformitatem rituum cum Slavicis exactam reperi. Posonii ritus Hungaricus cum Slavico est idem. Alibi non fui, nec versabar cum Hungaris in similibus rebus. In comitatu tamen Gömör-ensi a fidedignis viris accepi, eandem liturgiam in Hungaricis ecclesiis adhiberi cum Slavica. In transdanubianis partibus ultra Sopronium non fui, ibi sunt plurimae. Hungaricae evangelicae ecclesiae, has non vidi, de his referat summe reverendus dominus Perlaky. (Ev. egyet. egyház Itára. I. b. 14.; 9.)

Kétségtelen, hogy a legönállóbban, a hazai sajtóságos vonásokat a leghatározottabban megőrzően a Dunántúl tősgyökeres magyarságának körében alakulhatott az evangélikus liturgia, erről azonban, mivel az ottani püspök, Perlaky Gábor beszámolóját nem ismerjük, nem szólhatunk²⁴ s így még hozzávetőleg sem állapíthatjuk meg, hogy vajjon a magyar gyülekezetek szokásai különböztek-e oly mértékben egymástól, mint – Csernánuszky megfigyelése szerint – az északmagyarországi németeké. Ha nehéz is véleményt nyilvánítani, úgy látszik, hogy a magyar evangélikus liturgia középúton állott a hazai tót és német közt. Aligha volt annyira egységes, mint az előbbi, de valószínűleg annyira széttöredező sem, mint a másik. Az elsőhöz hasonlóan uniformizált azért nem lehetett, mert a XVIII. században nem jelent meg nyomtatásban olyan ágendáskönyv, mint Krmanné, a régiek meg a kézíratos művek pedig eleve nem nyerhettek kizárólagos használatot és tekintélyt.²⁵

Bár ez az áttekintés a tényleges állapotokról csak egészen általános vázlatot nyújt, mégis kiolvashatjuk belőle, hogy a teljesen egyforma liturgia megvalósításának nemzeti érzékenységben rejlő akadályai is voltak. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy a németek változtatnak szokásaikon a tótok kedvéért, vagy a magyarok a magukén csak azért, hogy valamilyen félhez közeledjenek. S valóban, a pozsonyi magyar-tót lelkész, Mossóczy Institoris Mihály is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy egyetlen nemzet érdeke nem érvényesíthető a többi rovására, mert különben nagy egyenetlenségek, sőt botrányok is támadnának,²⁶ társa, az egyháztörténetíró Ribiny János pedig nem kisebb határozottsággal jelentette ki: Arra gon-

²⁴ Csak Ribiny munkájából idézhetjük a következő sorokat, amelyek a dunántúli magyarok tradícióhűségére jellemzőek. Kiemelve, hogy az evangélikusok körében különböző volt a liturgia, a maga korára célozva így folytatja: „... ita praesente quoque libertatem suam tueri volentes utuntur et ritus a maioribus traditos pro linguarum varietate dissimiles deserere nolunt. Illi imprimis, qui partem Hungariae transdanubianam incolunt et ore Hungarico loquuntur, constanter vestigiis insistunt, maiorum industria impressis.” (Memorabilia Aug. conf. in regno Hungariae. Pozsony, 1789. II. k. 359. l.)

²⁵ Ezeket a XVI–XIX. századi munkákat behatóan ismerteti Raffay S: A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez. (Melléklet a Protestáns Szemle 1933. évfolyamához.)

²⁶ 1784. jan. 13. Zay Péterhez intézett levelében írja: Illud unicum Illustritatem Vestram, qua cordatum et christianum dominum in nomine domini nostri Jesu Christi rogo, obsecro, obtestor, dignetur ita grande hoc negotium pro christiana sua pietate atque prudentia gubernare, ut in eo non unius saltim loci aut nationis, verum totius miserae nostrae ecclesiae aequa habeatur ratio. Secus enim, utinam falsus sim vates! sequentur enormes scissiones atque scandala. (Ev. egyet. egyház ltára I. b. 13.; 20.)

dolni sem lehet, hogy a három nemzetnek egy és ugyanaz a liturgiája legyen.²⁷ Egységesíteni tehát elsősorban egy-egy nemzeten belül lehetett volna, még pedig a Krmannéhoz hasonló magyar, valamint német ágendáskönyv megszerkesztésével, elfogadtatásával és kinyomatásával.

De azért nyílt alkalom arra is, hogy a három nemzet liturgiája közelebb jusson egymáshoz, még pedig anélkül, hogy bármelyik félben a megbántódás érzése ébredne fel. A lehetőséget a kor uralkodó szellemi áramlata, a felvilágosodás adta meg, amelynek hatása alól – főleg akkor, ha külsőségekről, a járulékos elemekről, nem pedig lényeges, alapvető kérdésekről volt szó – egyetlen kortárs sem vonhatta ki magát. A felvilágosodás divattá az egyszerűséget, tehát sallangmentességet tette, ami a liturgiára alkalmazva, bizonyos helyi szokások elhagyását, sőt feleslegesnek tetsző vonások eltörlését jelentette. A hajlam kétségtelenül megvolt ahhoz, hogy magyar, német és tót prédikátor meg hívó lemondjon bizonyos korszerűtlen külsőségekről s így egymáshoz közeledjék. Idézhetjük erre vonatkozólag magának Csermánszkynak a szavait. Bár tótnak vallotta magát és nagy tisztelettel, büszkeséggel beszélt Ambrózyról, – persze Krmannt kellett volna mondania – elismerte, hogy még ennek a műve is javításra, tisztogatásra szorul²⁸ s az útát szintén a „nagyobb egyszerűség” irányában jelölte ki. Ugyanennek a vágyódásnak adott kifejezést Ribiny János, a tudós pozsonyi lelkész, amidőn az idők követelményeihez igazodásban látta a fejlődés vonalát. Azt a megismerést, amelyhez – mondotta – a mi korunk Isten segítségével eljutott, el nem hanyagolhatjuk. Annál kevésbé, mivel az akadémiákon a tanárok, még pedig éppen a nagyhírűek és közbecsülésnek örvendők hangsúlyozzák intve, kérve és figyelmeztetve, hogy a szentségek, a keresztelés és az úrvacsora kiszolgáltatása körüli szokásokat úgy kell módosítani, hogy a nép a keresztény vallásnak az eddiginél gyümölcsözőbb és eredményesebb megismeréséhez juthasson el.²⁹

²⁷ Zayhoz írt 1784. jan. 14.-i levelében: Quantum ego iudicare possum, nos in Hungaria in eo potissimum elaborare deberemus, ut singulae nationes, Hungarica, Germanica et Slavica, peculiari gaudeant liturgia, cum nulla ratione id perfici posse videatur, ut tres istae nationes unam eandemque liturgiam observent (u. o. I. b. 13.; 19.). Érdekes indokolása, hogy miért nem volna hasznos a teljes egyformaság: Facile enim per eiusmodi uniformitatem plebs christiana ad eas delaberetur cogitationes, cultum divinum in similitudine rituum consistere, neque ibi colí recte Deum, ubi tales ritus non observentur (u. o.)

²⁸ Sed libri liturgici emendandi et corrigendi ac reformandi sunt, a qua reformatione ne ipsius quidem magni Ambrosii Agenda eximo (i. h.)

²⁹ Idézett levelében: In primis eo conñiti omnibus viribus deberemus, út administratio baptismi et sacrae coenae praesenti tempori et necessitati con-

Ezeket az irányelveket sikerült is szem előtt tartani, amikor a pozsonyi kerület vezetői, hogy eleget tegyenek a József nevében érkező parancsnak, az új, egységesnek szánt liturgia kidolgozásához hozzáfogtak. A régihez görcsösen ragaszkodók, a maradiak ellenállását azzal győzték le, hogy a feladatot nem egyetlen emberre, hanem kisebb bizottságra ruházták – Ribiny, Mossóczy Institoris és Crudy, a harmadik pozsonyi lelkész, voltak a tagjai³⁰ – a hagyományokat semmibevevően merész újítókét pedig azzal, hogy a tescheni konzisztóriumtól függetlenítették magukat. Torkos tehát sokáig – ameddig csak lehetett – nem kezdte meg Bartelmus szuperintendenssel, a konzisztórium megbízottjával a levelezést,³¹ úgy hogy ez sértődötten egyedül fogott feladata megoldásához csak arra szorítkozott, hogy az elkészült részleteket elküldje Modorba. Itt azonban, mivel úgy találták, hogy azok Seilertől és a magyar állapotoktól egyaránt eltérnek, hidegvérrel félretették őket.³² De különben is reménytelen lett volna megértést és közeledést várni a sziléziai szuperintendenstől. Ez annyira el volt telve tudományával s oly büszkévé tette az uralkodótól nyert megbízatás, hogy elutasította Zaynak személyes

venienter instituat, ut cognitionem illam, ad quam, Deo iuvante, aetas nostra pervenit, penitus negligere videamur. Professores nostri in academiis et ii quidem magnae famae et existimationis monent, rogant, obtestantur, ut ritus accessorii in administrandis sacramentis hactenus observari soliti necessitati nostrorum temponum ita accomodentur, ut populus per eos ad salubrem ac frugiferam religionis christianae cognitionem ducatur.

³⁰ Életrajzi adataik: Geschichte der evang. Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony. II. k. 19., 64., 94. l. – Az 1783. nov. 21.-i pozsonyi tanácskozás, amelyen a pozsonyi lelkészek bemutatták dolgozatuk vázlatát, úgy határozott, hogy „planum hocce ultro continetur pleneque elaboretur” (Ev. egyet. egyház Itára. I. b. 9.; 3.), az 1784 május 5.-i tanácskozás pedig ezt rendelte el: Ad accelerandum toties repetitae lyturgiae negotium denominantur ex venerabili ministerio admodum reverendi domini Johannes Ribiny, Michael Institoris et Daniel Crudy, quorum unus ad illa in Germanicis, alter vero ad illa in Hungaricis, tertius denique in Slavicis per Hungariam ecclesiis recepta Agenda reflectet et sumpta pro fundamento Seileriana lyurgia pro aliqua uniformi lyurgia opus concinabunt, 12. huius mensis in inlycto conventu districtuali referendum; ex statu vero politico denominantur per illustres ac generosi domini Michael Gombos et Josephus Benczur. (U. o. I. b. 13.; 28.)

³¹ Az osztrák-cseh kancellária 1783. nov. 24-én átírt a magyar kancelláriához, hogy a tescheni konzisztórium értesítése szerint Modorból még nem kezdtek vele levelezni, mire dec. 5-én Ürményi a helytartótanácsot sürgetésre utasította. (M. kanc. 12,085/1783.)

³² Torkos 1784. ápr. 18-án Modor, Zay Péterhez írt levelében kérdezi, hogy vajjon Bartelmus munkáját egyszerűen visszaküldje-e, amit azért nem ajánl, mert az uralkodó neheztelését vonná magukra. (Ev. egyet. egyház Itára. I b. 13.; 21.)

találkozásra hívó felszólítását (1784 januárjában) és teljes alkalmazkodást kívánt a magyaroktól.³³

A tervezet, amelyet a pozsonyi lelkészek előbb maguk közt, majd 1784 májusában (10.–13.) Modorban, a szuperintendens elnöklete alatt az ottani lelkészekkel s egyes világiakkal megtárgyaltak, hogy azután a kerület elé terjesszék, voltaképpen Ribinynek a műve.³⁴ Mivel a pozsonyi gyülekezet egyik német lelkésze volt – egyébként tót családból származott, mint soproni tanár pedig Oratio de cultura linguae Hungaricae c. művében (1751.) a magyar nyelv ápolására buzdította az ifjúságot – feltehetőleg azért esett rá a választás, mert megbízói előtt természetesen tűnt fel, hogy egyrészt az örökös tartományok, az erlangeni Seiler és a sziléziai Bartelmus, másrészt meg a magyarországi evangélikusság közt a hídverést a hazai németiség egyházi szokásainak a revíziójával kezdjék meg, s ne mindjárt a tót és német liturgia egyeztetésére törekedjenek. De mert a tanácskozásokon Ribiny előterjesztését, amely különben lehetőség szerint Seiler könyve után igazodott, behatóan megtárgyalták, sőt a magyar és tót szokások megmaradása vagy módosítása szemszögéből is vizsgálat alá vették, a végleges szöveg, amely Torkos és Szilvay, a főgondnok aláírásával került József elé,³⁵ joggal tekinthető az egész pozsonyi egyházkerület hivatalos munkájának.

Teljes agenda ez, amely nyolc fejezetben, a vasárnapi istentiszteleti rendtől kezdve a temetési szokásokig leírja az egyházi cselekményeket s tartalmazza az összes formulákat, ima-, áldás-, stb. szövegeket.³⁶ A lényeges vonások kiemelé-

³³ 1784. márc. 18.-i levelében írja Torkosnak: Denn so wenig zu vermuthen ist, dass die evangelischen Gemeinden in denen k. k. deutschen und böhmischen Erblanden den hungarischen ritum annehmen werden, so wenig und noch viel weniger ist es mir möglich, hungarische Localgebräuche genau zu kennen und ihre Form in meine Liturgie zu bringen. Ich kann und will nun zwar in dieser Absicht nichts vorschreiben, dachte aber doch, dass, da unser schlesischer Ritus immer noch genug Ceremonie hat und einmal förmlich eingerichtet ist, die hungarischen Gemeinden nicht übel thun würden, wenn sie sich denselben conformiren wollten. (U. o. I. b. 13.; 21.) – Ugyanekkor arról is értesítette Torkost, hogy felvilágosító megjegyzéseit nem veheti tekintetbe, mivel az illető fejezeteket a maga részéről már lezárta.

³⁴ Torkos említett 1784. ápr. 18.-i levelében írja Zaynak: Vellem porro ... ut elaborata iam quodammodo per dominum rev. Ribiny liturgia absque omni cunctatione et cum etiam iam revisa et correcta sit, in purum redacta S. S. M.-i exhibeatur.

³⁵ Tisztázata: m. kanc. 7439/1784.

³⁶ Beosztásáról tájékoztatnak a fejezetcímek: I. Ordnung des evangelischen Gottesdienstes an Sonn- und Feiertagen. II. Die Verwaltung der heiligen Taufe. III. Einsegnungsformular für eine Wöcherin, die mit ihrem getanften Kinde den Fürgang hält. IV. Die Confirmation der Kinder. V. Die Ordnung der Beichte und Absolution. VI. Die Handlung des heiligen Abendmals. VII. Einsegnungsformular für Brautleute. VIII. Von der Beerdigung der Todten.

sére, az alapelvek egységessé tételére bizonyára alkalmas volt az elaborátum – végleges ítéletet a liturgia-kutatóknak kellene felőle mondani, – történeti és egyházi-néprajzi szempontból azonban legértékesebbnek azt a rövid függelékét tarthatjuk, amely az egyes helyi és kevésbé fontos szokásokat írta le.³⁷ A mai olvasó bizonyára méltán lepődik meg, hogy a XVIII. század végén mily sok középkori elemet őrzött még mindig a hazai evangélikusság, s ma már teljesen elfeledett szokásokról hallva, maga is megállapíthatja, hogy a felvilágosodás hatása alatt mennyire átalakult egyházának liturgiája. Annak alapján pedig, hogy a bizottság a pozsonyi és modori tárgyalásokon milyen állást foglalt el az egyes szokásokkal szemben – a függelék ugyanis ezt is tartalmazza – velünk együtt véleményt formálhat arról, hogy a türelmi kor hol látta szükségesnek meghúzni a régi és az új között a határvonalat.

Mint az összefoglalásból kitűnik, a legtöbb helyen nem a kar kezdte meg a vasárnapi és ünnepi istentiszteleteket, hanem maga a prédikátor, még pedig az oltár előtt térdelve, s ugyanő a collectát, az epistolát és az evangéliumot nem olvasta, hanem énekelte, – az elsőt szintén térdelve – egyes gyülekezetekben pedig az áldást is éneklő hangsúllyal osztotta ki. Néhol vasárnap a prédikáció alkalmával, a textus felolvasása előtt a hívek rövid verset énekeltek, máshol azonban csak nagy ünnepeken. Nagyon általános szokás volt, hogy a collecta, ének és ima közben még mindig ismételték görög és latin kifejezéseket, mint: Kyrie eleison, vagy Halleluia, sőt ilyesfélét is: Deus in adiutorium meum intende!, Gloria in excelsis Deo!

Csaknem mindenütt, kivéve azonban a magyar vidéke-

³⁷ Ez az összeállítás Mossóczy Institoris és Crudy munkája, mint a pozsonyi kerület üléseinek jegyzőkönyveiből kitűnik. 1784. márc. 31., 14. pont: Sua Maiestato Sacratissima in negotio lyturgiae inter alia id etiam clementer praecipiente, ut plano per huiatem Poseniensis districtus conventum submittendo, in appendice reliqui etiam in regno hactenus usitati ritus subnectantur, domini reverendi Michael Institoris et Daniel Crudy requiruntur, ut eiusmodi ritus in quantum in Hungaricis et Slavicis ecclesiis a Germanicis differrent, elaborare, proiectumque suum pro futuro conventu exhibere velint. – 1784. május 5., 5. pont: Lectum etiam est opus illud per dominum reverendum Michaelem Institoris et Danielem Crudy elaboratum, in quo ritus in Germanicis, Hungaricis et Slavicis per Hungariam ecclesiis notantur et eorum invicem differentia ostenditur, ad quod aequae in elaboranda Lyurgia reflectendum erit. – 1784. május 19., 4. pont: Opus lyturgiae per supranominatos dominos deputatos Modrae concinatum lectum, ruminatumque est, eiusque purisatio, quo celerius procuranda, domino reverendo Danieli Crudy commissa; eo quoque addito, ut in peculiari appendice cerimoniae, quae nonnisi in Hungaria obtinent, recensendae, eidem operi adnectantur. (Ev. egyet. egyház ltára. I. b. 13.; 27. és 28.)

ket, szokásban volt a miseing, az alba használata, bár nem valamennyi prédikátori funkcionál, mert egyes gyülekezetekben csak a templomokra öltötte magára a lelkész, míg másokban a halottat is abban kísérelte ki. Általában sűrűn alkalmazták a kereszt jelét, így esketésnél, feloldásnál, az úrvacsora consecratiójánál, áldásosztásnál, s voltak helységek, amelyekben temetéskor a halott előtt keresztet vittek. Faluhelyen gyerlyát csak a főünnepkor égettek az oltáron, míg a városokban vasárnap is; ezekben egyébként a templomi zenét hangszeres kar szolgáltatta, ellentétben a falusi imaházak orgonájával. Egyik vidéken a passiót virágvasárnap és nagypénteken több szolamú kar énekelte, máshol azonban csak felolvasták azt. Sok helyen még mindig megtartották az adventi, karácsonyi és húsvéti éjjeli istentiszteletet; volt gyülekezet, amelynek prédikátora a feloldást úgy eszközölte, hogy mindenkire külön-külön feltette a kezét, sőt szokásban volt a menyasszony-nak a házasságkötés utáni napon való megáldása is.³⁸

³⁸ Anhang. *Die bey den evangelischen Gemeinen in dem Königreich Ungarn übliche Kirchencerimonien sind folgende:* 1. Bey den meisten Gemeinen fängt der Prediger selbst den sonn- und festtäglichen Gottesdienst knieend vor dem Altar und nur bey einigen wenigen Gemeinen der Chorus an. 2. Die Alba oder der Chorrock wird fast überall (die Gemeinen, wo die ungarische Sprache üblich ist, ausgenommen) gebraucht, doch nicht bey allen Functionen. An einigen Orten nur in der Kirche und ausserhalb derselben nicht; an andern aber pflegt der Prediger auch die Leichen im Chorrock zu begleiten. 3. Bey den meisten Gemeinen ist das Zeichen des Creuzes bey der Taufe, Copulation, Absolution, Consecration des heil. Abendmals und Ertheilung des Seegens üblich, bey manchen aber nicht. 4. An vielen Orten wird der Leiche ein Creuz vorgetragen; bey vielen Gemein aber auch nicht. 5. In vielen Gemeinen brennen die Lichter auf dem Altar bey jedwedem sonn- und festtäglichen vormittägigen Gottesdienste oder wenigstens bey Ausspendung des heil. Abendmals; auf den Dörfern aber geschiehet dieses blos an hohen Pesten. 6. Die Instrumentalmusik, ist nur bey wenigen Stadtgemeinden üblich, andre sind grösstentheils nur mit einer Orgel versehen. 7. Die Collecten, wie auch die Episteln und Evangelien werden in den meisten Gemeinen vom Prediger abgesungen; nur in einigen wenigen werden sie blos vorgelesen und zwar, was die Collecte anbelangt, an einigen Orten knieend, an andern aber stehend. 8. Auch der Segen wird bey einigen Gemeinen in der Kirche abgesungen, bey andern aber nur vorgelesen. 9. Nach dem Eingang der Predigt wird vor Vorlesung des Textes bey einigen Gemeinen an Sonn- und Festtügen von der Gemeine ein kurzes Lied gesungen. Bey andern aber ist es nur an hohen Festtügen gewöhnlich. 10. Die Passionsgeschichte pflegt am Palmsonntag und Charfreitag von mehrern Personen mit verschiedenen Stimmen, eben nicht sehr erbaulich, in vielen Kirchen abgesungen; bey andern aber nur vorgelesen zu werden. 11. Die sacra antelucana d. i. der nächtliche Gottesdienst ist zur Advent-, Weihnacht- und Osterzeit noch bey vielen Gemeinen gewöhnlich, bey mehreren aber schon abgestellt. 12. Die Absolution wird in den meisten Gemeinen mit Auflegung der Hände jedwedem Confitenten von dem Prediger besonders mitgetheilt; doch giebt es auch nicht wenige Gemeinen, wo solche nur überhaupt allen auf einmal ohne

Mindezekre vonatkozólag a tanácskozáson úgy határoz-
tak, hogy a gyülekezetek tetszésétől függhet, vajjon a kar vagy
a prédikátor kezdi-e meg az istentiszteletet s prédikáció köz-
ben a textus előtt énekelnek-e, szükségesnek mondották ellen-
ben a bibliai szövegek, áldás stb. éneklésének a megszüntetését,
s ugyancsak eltolták a görög és latin kifejezéseket. A mise-
inget nem törölték ugyan el, de hangsúlyozták, hogy ott, ahol
nincs használatban, nem honosítható meg, egyébként pedig
ajánlották, hogy a prédikátorok minél ritkábban öltsek ma-
gukra s amint lehet, végleg hagyjanak fel viselésével. A ke-
reszt jelének alkalmazásáról is hasonló módon rendelkeztek;
nem tiltották el, de kívánatosnak mondották a mértéktartást.
Szükségesnek látták ellenben – drágának és feleslegesnek ne-
vezve az eddigi szokást – a gyertyák eltávolítását, a templomi
zene megszüntetését – tehát csak az orgonát óhajtottak meg-
tartani, – abbahagyatták a passió éneklését, ugyanúgy a la-
mentációkét is s ennek helyébe ájtatos éneket iktattak, majd
végleg eltörölték az éjjeli istentiszteleteket. Az ellen nem volt
ugyan kifogásuk, hogy az abszolúciót a lelkész kézfeltevással
adja meg, a menyasszony újólajos megáldását azonban megint
csak teljesen felesleges szokásnak jelentették ki.³⁹

Auflegung der Hande ertheilet wird. 13. Bei sehr vielen Gemeinden wird das
griechische Kyrie eleison und Halleluia in Collecten, Liedern und Gebeten ge-
braucht; bey einigen auch das lateinische: Deus in adiutorium meum intende!
und Gloria in excelsis Deo! von dem Prediger abgesungen. 14. Bey vielen Ge-
meinden wird die Braut den Tag nach der Copulation vorgeseget. (M. kanc.
7439/1784.)

³⁸ *Opinion des Superintendenten in Modern und des Pressburger Districts
über diese nebenstehende Cerimonien.* ad 1. Es kan der Freiheit der Gemeinde
überlassen werden, ob den sonn- und festtäglichen Gottesdienst der Prediger selbst
und zwar knieend oder aber nur der Chorus anfangen soll. – ad 2. Keine Ge-
meine sollte zur Annehmung der Alba, wo sie nicht gebräuchlich ist, angehalten
werden; wo sie üblich ist, können dergleichen Gemeinden dahin sehen, dass der
überflüssige Gebrauch vermindert und, wo möglich, eingestellt werde. – ad 3.
Eben das kan in Absicht auf das Zeichen des Creuzes beobachtet werden. Wo es
üblich ist, kan der übermässige Gebrauch desselben weislich begränzt werden.
Die andern Gemeinen könnten diesfalls bey ihre Freiheit gelassen werden. – ad 4.
Auch dieses kan, wo es bisher geschehen, beybehalten; wo es aber nicht ge-
schehen, auch unterlassen bleiben. – ad 5. Es wäre zu wünschen, dass diese un-
nöthige und kostbare Gewohnheit einmüthig abgeschafft würde! – ad 6. Die
Music könnte um so leichter abgeschafft werden, da solche nur in wenigen Orten
üblich ist, jedoch könnte die Orgel, wo solche befindlich, ferner beybehalten werden.
– ad 7. et 8. Das Absingen der Collecten, Episteln und Evangelien etc, welches
von den Predigern in der Kirche sowohl als auch bey den Leichen in den meisten
Gemeinden geschieht, scheint aus vielen Ursachen überall abzuschaffen zu seyn.
– ad 9. Wegen des mitten unter der Predigt abzusingenden Liedes kan jede
Gemeinde ihre Freiheit behalten. – ad 10. Die Passionsgeschichte sollte nirgends
figuraliter abgesungen, sondern nur vorgelesen; auch das Absingen der Lamen-

Az egyszerűsége törekvésről, a színes vonások elszürkítéséről mindezek a határozatok eléggé tanúskodnak. Nem vitás, hogy valóban a felvilágosodás racionalizmusa sugalmazta őket. Ugyanígy az sem, hogy előmozdították a magyar, német és tót liturgia egységessé válását. Különben a tanácskozások jegyzőkönyvei erről a törekvésről világosan szólnak,⁴⁰ ami-

tationen aufgehoben und dafür ein erbauliches Lied gesungen werden. – ad 11. Dieser nächtliche Gottesdienst sollte aus triftigen Ursachen abgeschaffet werden. – ad 12. Wegen der Absolution, ob sie vom Prediger mit oder ohne Auflegung der Hände gegeben werden soll, könnte alles der bisherigen Freiheit der Gemeinde überlassen werden. – ad 13. Es soll bey dem Gottesdienste nichts gesungen werden, was latein oder griechisch ist. – ad 14. Diese Vorsegnung scheint als ein überflüssiger und unwirtschaftlicher Gebrauch überall abzuschaffen zu seyn (u. o.); – Kiegészítésül közöljük még azokat a határozatokat, amelyeket az 1784. márc. 31.-i pozsonyi tanácskozás hozott. Ezek – az utolsó kivételével – bizonyára azért nem kerültek bele a Bécsbe felterjesztett munkálat függelékébe, mert eltörlésre megérett szokások általános megszüntetéséről szóltak s azt, ami helyükbe került, maga az elaboratum tartalmazta. „6. Verba institutionis sacrae coenae coram altari in futurum amplius non decantentur, sed claris verbis per ministrum praelegantur penes administrationem porro illius, ita uti in baptismo retineantur, sola verba salvatoris sub institutione illius adhibita, sine additamento. Et quia in administratione illius nullam differentiam importaret id, an panis vel hostia exhibeatur, dominus admodum reverendus Ribiny hoc ipsum pro extraneorum etiam communitatum futura notitia in praeattacto plano per observationem subnectet. 7. In copulationibus formula hactenus recepta ad evitanda scandala, quae in ecclesiis modificatio aut sublatio illius post se trahere posset, in futurum quoque observabitur, clausula dumtaxat quoad divortium exmittenda. 8. Ordinatur, ne in futurum per ministrum coram altari aliquid decantetur. 9. Cultus divinus matutinus diebus dominicis initium sumat a cantilena Veni sancte, id est Komm heiliger Geist. 10. Confessionis praelectio et quae hanc excipit absolutio relinquatur penes usum locorum, partim ante concionem ad altare, partim post concionem in cathedra peragenda. 11. In futurum coram altari textus seu evangelii, seu vero epistolae praelectus in cathedra amplius non reiteretur. 12. Cum observatum fuerit in compluribus ecclesiis ante ipsam orationem diebus dominicis in cathedra institui solitam contextum illius praevis penes specificam declarationem recenseri, ordinatur, ut huiusmodi repetitiones obiectorum ipsi orationi iam inclusae exmittantur. 13. Nocturnae conciones seu roratee aliae ante festa anniversaria dici solitae, prout et theatralis decantatio passionis et lamentationum sufferuntur, lectione dumtaxat illius per ministrum observanda. (Ev. egyet. egyház Itára. I. b. 13; 27.)

⁴⁰ A többször említett gyűlést, illetőleg kerületi üléseket 1783. nov. 21. 1784. márc. 31., május 5. és 19. Pozsonyban tartották. Az első kettőn Zay Péter, a többin Szilvay István elnökölt. Résztvettek az elsőkön: Prónay László, Adonyi György, Ambrózy György, Karner Ferdinánd, a pozsonyi konvent felügyelője, Stettner József városi aljegyző, a konvent ügyésze, Lehotzky András, Ribiny János, Institoris Mihály, Crudy Dániel, Hrabovszky József és Nisnyánszky György pozsonyi ágens. A másodikikon még Torkos Mihály, Jáhn Miklós modori, Dobay Sámuel pozsonyi lelkész, Szilvay, Gomboss Mihály, Schütz Boldizsár, Windisch Károly, Benzur József, Puchovszky Gáspár, ellenben Ambrózy, Karner,

dőn azért is szükségesnek mondják a Seiler-féle tervezet, mintegy semleges munka útmutatásának követését, hogy kialakulhasson az a liturgia, amelyet mindhárom nemzet nehézség nélkül elfogadhat.⁴¹

A munkálattal, az eredménnyel elvi szempontból meg lehettek elégedve Bécsben. Kevésbé azzal a két feltétellel, amelyhez ennek az egységesnek szánt liturgiának meghonosítását Torkosék – Zay és az egész evangélikusság meggyőződésétől is sarkalva – hozzákapcsolták. Az első úgy szólt, hogy a tescheni konzisztóriummal ne kelljen érintkezésben maradniok, azaz ne kelljen Bartelmus munkálatához igazodniuk. Vonakodásuk, amelyet azzal a megjegyzéssel támasztottak alá, hogy a sziléziai tervezet több szokásról szól, mint amennyi Magyarországon ismeretes, voltaképpen azt jelentette, hogy nem akarják a hazai liturgiát idegen elvek szerint felforgatni, hanem csak a maguk belátása szerint hajlandók az újabb idők-höz alkalmazni. Az idegen beavatkozás és erőszakolt „kulturhatás” elhárítása mellett másik törekvésük annak biztosítására irányult, hogy az egységes liturgiát általános zsinaton megtárgyalhassák s ott határozhassanak, mit és mily mértékben változtassanak meg. Hangsúlyozták ugyanis, hogy a kérdéshez minden gyülekezetnek joga van hozzászólni, parancsszóval egyikük sem kényszeríthető, hogy szokásait meggyőződése ellenére változtassa meg.⁴²

A kancellárián azonban Okolicsányi ennek a két érvek a helyességét nem akarta elismerni. Arra hivatkozva, hogy a szokások nem érintik az evangélikusok hitelveit, s így az összesség hozzájárulása nélkül módosíthatók, tagadta, hogy a liturgia-kérdés elintézéséhez zsinatra szükség volna. De annak

Hrabovszky nem. A harmadikon az elnökön kívül: Torkos, Jáhn, Ribiny, Institoris, Crudy, Dobay, Schedius Sámuel, Gomboss, Benzur, Stettner, Nisnyánszky. A negyediken a négy pozsonyi lelkész, továbbá Gomboss, Windisch, Benzur, Stettner, Nisnyánszky.

⁴¹ Az 1784. márc. 31.-i gyűlés jegyzőkönyvében olvassuk: *Lectum est opus proiecti lyturgiae per admodum reverendum dominum Ribiny ad ductum quidem Seileri modificatum, sed Germanicarum ecclesiarum lyturgiae magis accomodatum, quod pro statu moderno illarum in Hungaria congruum quidem etiam visum est, cum nihilominus Augustissimi circa elaborationem lyturgiae ea foret mens, ut in quantum possibile est, Seileri methodus retineatur, uniformitasque quoad observantiam lyturgiae inducatur, in eo coalitum est, ut negotium hoc adeo arduum, antequam praesentetur, in mutua concertatione domini districtus Poseniensis superattendentis iterum reassumatur atque ita definiatur, ut Seileri non tantum mens, sed etiam modus scribendi, scriptusque eius operi pro Hungaricis evangelicis ecclesiis parando, proprius reddatur, viaque media ita teneatur, ut lyurgia haec omnibus trium nationum in patria ecclesiis applicata usui deservire queat, per easque sine difficultatibus acceptari possit. (Ev. egyház ltára. I. b. 13; 27.)*

⁴³ M. kanc. 7439/1784. (*Iratok.*)

sem látta akadályát, hogy a magyarországi liturgia azonos legyen az örökostartományival. Éppen csak fordított egyet a sorrenden, amikor azt tanácsolta, hogy a magyar munkálatot közöljék a tescheni konzisztóriummal s amíg ez nyilatkozik felőle, pihenjen a Bartelmus-féle tervezet.⁴³ Az államtanácsban Martini helyeselte ezt a javaslatot, mert – mint mondotta – Teschennek talán könnyebb lesz a magyar elgondoláshoz igazodnia, Hatzfeld azonban a lényeget illetően hajthatatlan maradt. Azt kívánta ugyanis, hogy mindkét fél legyen köteles valamennyi kérdésben megegyezni, hogy ilymódon teljesen egységes liturgia alakuljon ki a monarchiában, azokat a pontokat pedig, amelyek felől nem tudnak zöld ágra vergődni, terjesszék az uralkodó elé, hogy a protestáns egyház jog szerinti őt megillető hatalmával véglegesen határozzon felőlük.

Mivel József Hatzfeldnek az indítványa értelmében rendelkezett (1784. júl. 27.),⁴⁴ – döntése a zsinat-kérdés függőben maradását is jelentette – sajátságos módon annak a tanácsadónak a véleménye alapján követelte a magyar evangélikus liturgiának külföldi példa utáni igazodását, s fenyegetőzött, hogy uralkodói hatalmával a protestáns belügyekbe avatkozik, aki a legkevésbé rokonszenvezett a felvilágosodással. Az államminiszter, az ultramontanizmusnak ez a megtestesítője, nyilvánvalóan nem a korszellemnek tett engedményt, hanem az abszolutizmus erejét akarta éreztetni, noha a határozatból, az előzmények ismeretének hiányában, racionalista meggondolásokra lehetne következtetni.

Az utasítás értelmében a tanácskozásoknak tovább kellett volna tartaniuk. Annál is inkább, mivel az egységesítést most már kötelességgé tette József parancsa.⁴⁵ Valószínű, hogy a pozsonyi kerület folytatta a tárgyalásokat Teschennel, Vítájuk azonban szűk keretek között maradt s nem lett az egész evangélikusság ügyévé.⁴⁶ Még egy másik körülmény is közrejátszott, hogy a közös liturgia terve megfeneklett. A tárgyalások közben (1785-ben) József a tescheni konzisztóriumot a fővárosba, Bécsbe helyezte át s mivel a sziléziai szuperintendens oda nem költözhetett át, a további megbeszéléseken már nem is vett részt.⁴⁷ A bécsi konzisztórium két lelkesi rendű

⁴³ M. kanc. 8353/1784. (*Iratok.*)

⁴⁴ StR 2867/1784.

⁴⁵ A helytartótanács 1784. aug. 23.-i rendelete ugyanis így hangzott: Cum autem benigna mens caesareo regia eo directa sit, ut pro Augustanae confessioni addictis uniformis et communis liturgia in cunctis hereditariis caesareo regis provinciis elaboretur ac ita elaborata ubivis quo proximius inducatur et stabilatur... (Ev. egyet. egyház ltára. I. b. 13; 21.)

⁴⁶ Az evang. egyetemes egyház levéltárában az 1784. évvel megszakad a reá vonatkozó adatok sora.

⁴⁷ Az alábbiakra v. ö. Frank i. m. 114. skk. l.

tanácsosa, Fock János szuperintendens és Cnopf Ernő – mindketten bécsi prédikátorok – kapta tehát feladatául, hogy a Bartelmus- és Torkos-féle munkálatot, továbbá egymás kölcsönös bírálatát alapul véve, megszerkesszék a végleges szöveget. Feladatukkal 1786-ban készültek el, saját vallomásuk szerint gondosan ügyelve arra, hogy kihagyjanak minden misztikus, nehezen érthető, keleties kifejezést és szóképet, bármennyire szentesítette is azokat a gyakorlat. Kéziratuk, miután az osztrák-cseh kancellária jóváhagyta azt, a cenzúra-bizottság pedig a kinyomatást engedélyezte, 1788-ban napvilágot látott.⁴⁸ Magyarországon azonban a „bécsi agenda” nem nyert alkalmazást. Legalább is nem ismeretes erről tanúskodó adat.

A vágyakozás az egyszerűbb, sőt – amennyire lehet – a lényeges dolgokban egységes liturgia után azonban nem szűnt meg, sőt egyre erősödött. Úgyannyira, hogy 1789-ben a turócszentmártoni tót lelkész, Plachy András⁴⁹ három ágendakönyvet adott ki tót, német és magyar társai használatára és a „nagyobb összhang” megvalósítására.⁵⁰ Mivel a könyvek csak a legfontosabb lelkészi cselekmények, az úrvacsora, keresztelés, „avatás” és esketés leírását tartalmazzák, bizonyos egyöntetőséget biztosíthattak is. Bár a szerkesztő ennél többre törekedett, kénytelen volt beérni, hogy az előszóban adjon kifejezést meggyőződésének, amelyet bizonyára nem egyedül vallott: Az evangélikus vallásnak nagy előnyére válnék, ha valamennyi gyülekezet ugyanazokat a szokásokat követné s nem majd mindegyik a többitől különbözőket.⁵¹

A felvilágosodás hatásáról és feltartóztathatatlan érvényesüléséről tanúskodnak egyébként az egyes gyülekezetek törekvései is, parancs vagy zsinati határozat nélkül egyszerű-

⁴⁸ Ordnung der Handlungen und Gebete bei dem öffentlichen Gottesdienste der Kirchengemeinden A. C. in den k. k. Erblanden. Auf allerhöchsten Befehl verfasst und herausgegeben von dem k. k. Consistorio A. C. in Wien.

⁴⁹ Életére: Szinnyei i. m. X. k. 1217. skk. I.

⁵⁰ Agenda ecclesiastica Slavonica August. conf. addictorum in extractu propter maiorem v. D. ministrorum harmoniam. Neosolii, 1789. – Agenda ecclesiastica Germanica stb. u. o. – Agenda ecclesiastica Hungarica stb. u. o. Bár csak a tót nyelvűnek van előszava Plachy aláírásával, nemcsak a teljesen egyező cím, továbbá a kiadás évének, helyének egyformasága bizonyítja a szerző azonosságát, hanem az a körülmény is, hogy mindhárom kinyomatását Szinovicz Mihály bányai szuperintendens engedélyezte, még pedig ugyanazon a napon, 1788. július 24-én.

⁵¹ „Quis enim nescit, quanta sit ad hoc usque tempus disharmonia quoad nostros ritus; praesertim si Germanicae ecclesiae comparentur cum Slavonicis, istae autem ambae cum Hungaricis.” „Iudicent vero cordati viri, nonne id foret nostrae religioni longe convenientius, quodsi in omnibus ecclesiis iidem ritus observarentur, quam quod quaelibet fere ecclesia ab omnibus diversos observet.” (Praefatio.)

síteni az istentiszteletet. A pozsonyi evangélikus egyház 1786-ban, mintha a modori munkálatot akarta volna életbeléptetni, kiküszöbölte a zenét, majd felhagyott a *Deus in adiutorium meum intende*-vel, 1788-ban pedig hozzájárult, hogy a lelkészek a keresztelési, esketési és avatási formulákat másokkal, korszerűekkel cserélhessék fel. A liturgia valósággal átalakult, bár nem egyszerre. Tanácsos volt ugyanis – mint Crudy megjegyezte – taktikából lassan, csendben haladni s egyes szokásokat, amelyekhez a hívők különösen ragaszkodtak, mint pl. a miseing használatát, egyelőre megőrizni.

Ugyancsak a felvilágosodás hatásának tulajdonítható, hogy 1788-ban a pozsonyiak új énekes- és imakönyvet állítottak össze és adták ki. Bár egy nagyobb bizottságnak volt a feladata, a különböző könyvekből 500 éneket kiválasztani, a szerkesztést voltaképpen Crudy végezte el. Munkájával⁵² Rautenstrauch is meg lehetett volna elégedve. Nemcsak azért, mert kimaradt belőle az „Erős vár a mi Istenünk”, hanem mert a régi énekeket kegyelet nélküli átdolgozás tette korszerűekké s mert a felvilágosodás szellemét lehelő énekek kerültek közéjük, az imák pedig – egy késői kritikus szerint – „hosszúlélegzetű értekezésekké” bővültek. A könyv, bármennyire nem tetszett a régihez ragaszkodóknak, népszerűvé lett. Jellemző, hogy Gräven altábornagy ezer példányt vásárolt belőle a hadsereg részére.⁵³ Mintha csak benne találta volna meg azt a munkát, amelyet már Wurmser tábornok keresett s amely – mint láttuk – voltaképpen kiindulópont lett ahhoz, hogy az evangélikus liturgia kérdésével a hatóságok foglalkozzanak.

⁵² Neues Gesang- und Gebetbuch zum gottesdienstlichen Gebrauche der evangelischen Gemeinde in Pressburg. 1788.

⁵³ Geschichte der evang. Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony. II. k. 156. skk. I., 179. skk. I. A munka a Pozsonyban található, kétségtelenül értékes és jellemző forrásanyagának sajnos, csak egy részét használta fel, mint alábbi sorraiból is kitűnik: „Dass die Pfarrchronik auch mancherlei zeitgeschichtliche Vorkommnisse festhält, ist selbstverständlich. Besonders das Toleranzzeitalter und das letzte Jahrzehnt des achtzehnten Jahrhunderts brachte ja vieles, das auch kirchlich und kirchenpolitisch von Bedeutung war. Leider müssen wir es uns versagen, dies Material hier näher zu schildern.” (180. l.)